

hele boek bestrijkt amper vier jaar) geeft daarnaast het gevoel dat het hele verhaal maar langzaam vordert.

Tegelijkertijd is het boek echter zo volledig dat het een ideaal naslagwerk is voor mensen die geïnteresseerd zijn in de bijna dag-tot-dag partijpolitiek van Mussert en zijn achterban. Bovendien is de taal van Te Slaa en Klijn aangenaam licht en hebben ze enkele interessante hoofdstukken gelukkig geïsoleerd van het voortkabbellende chronologische verhaal.

De auteurs hebben in ieder geval een uiterst nauwgezet overzichtswerk afgeleverd dat tot nog toe ontbrak in de historiografie.

ALINE SAX, UNIVERSITEIT ANTWERPEN

Kok, Jan, Van Bavel, Jan (eds.), *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010, 446 blz., ISBN 978 90 5867 789 1).

De belangrijkste kwesties in het sociale debat tijdens het interbellum staan nu opnieuw hoog op de maatschappelijke agenda: lage vruchtbaarheid, vergrijzing en internationale migratie. Daarmee is *De levenskracht der bevolking*, een product van de Vlaams-Nederlandse Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap Historische Demografie, verrassend actueel. De bundel verbindt het contemporaine discours uit het interbellum met de feitelijke demografische ontwikkelingen in de Lage Landen. Deze combinatie komt nog nauwelijks voor en is een van de merites van het boek.

Politici, wetenschappers en kerkelijk leiders vreesden in de jaren 1920 en 1930 zowel voor overals onderbevolking. Sommigen waren bang dat als gevolg van de sterftedaling de bevolkingsomvang zou groeien. Anderen wezen er op dat die groei slechts tijdelijk was omdat ook het kindertal daalde en zagen met angst en beven bevolkingskrimp

tegemoet. In Nederland en België daalden in de jaren twintig en dertig de vruchtbaarheidscijfers terwijl het percentage echtscheidingen en het aandeel alleenstaanden stegen. Angsten over de kwantiteit en de kwaliteit van de bevolking werden in de debatten en vertogen toegeschreven aan de groeiende levensstandaard, de voortschrijdende individualisering en secularisering, de emancipatie van de vrouw en het oprukkende consumentisme.

Het gedrag dat de intellectuele elite in het interbellum zo veel zorgen baarde, wordt nu niet meer als afwijkend gezien. Gezinnen met twee kinderen zijn de norm, steeds meer mensen blijven 'single' en van echtscheiding kijkt niemand meer op; sterker nog, deze 'gedragingen' behoren tot de verworvenheden van een moderne levensstijl. Het is opmerkelijk dat dit innovatieve gedrag in weerwil van een negatief geladen discours tot stand kwam. In het artikel, 'Uitstel en afstel van het ouderschap tijdens het interbellum in Nederland' toetsen Jan Van Bavel en Jan Kok twee verklaringen. Was het de economische crisis zoals de hedendaagse vakliteratuur beweert, of leidden de door tijdgenoten aangegeven moderniseringstendenzen tot lagere vruchtbaarheid? De auteurs gebruiken gegevens over vruchtbaarheid op het microniveau van individuele echtparen en nemen zowel kenmerken van de echtparen, zoals hun beroep en religie, als van hun woonomgeving, zoals het percentage werklozen en het aantal winkels met luxe artikelen, in de analyse mee.

Het artikel illustreert de kracht van de levensloopbenadering, een heuristisch instrument waarmee onderzocht kan worden in hoeverre en op welke leeftijd individuen bepaalde transities in de levensloop, zoals het krijgen van een (eerste) kind, doorlopen onder invloed van hun historische en geografische context en hun sociale netwerken. Door te vergelijken tussen cohorten wordt de mate van innovatie in de tijd gelokaliseerd. Vrouwen die in de tweede helft van de jaren dertig trouwden, blijken meer dan de huwelijkscohorten daarvoor en daarna, kinderloos te blijven of slechts één kind te krijgen. Intracohort vergelijkingen laten zien

welke groepen nu pioniers waren in dit proces. De crisis blijkt een minder belangrijke rol te spelen dan een ‘moderne levensstijl’. Weliswaar bleven huwelijken waarbij de man opgef ‘zonder beroep’ te zijn, vaker kinderloos, maar de onzekere situatie van ongeschoolde arbeiders leidde niet tot uit- of afstel en het wonen in gebieden met hoge werkloosheidscijfers had ook geen effect. Bij vernieuwend vruchtbaarheidsgedrag bleek vaak een andere transitie vooraf te zijn gegaan, namelijk een groeiende afstand van traditionele religieuze vertogen. Onkerkelijken, godsdienstig gemengd huwend en ‘liberaal-protestanten’ wachtten veel langer met het krijgen van hun eerste en tweede kind dan katholieken en orthodox-protestanten. Daarnaast kregen geschoolde vrouwen en vrouwen gehuwd met witteboordenwerkers later en minder vaak hun eerste kind. Ten slotte waren echtparen die in gemeenten met veel winkels in ‘luxe’ artikelen en veel moderne nutsvoorzieningen woonden eerder geneigd hun kindervens uit te stellen.

In de bundel worden zowel het dominante discours als het demografisch gedrag in het interbellum behandeld. Beide thema’s worden echter heel verschillend benaderd en de resultaten staan betrekkelijk los van elkaar. Waar de studie van Van Bavel en Kok precies bloot legt onder welke omstandigheden modern gedrag tot stand kwam, weten we na lezing van de bundel niet precies hoe, bij wie en op welke wijze er zich – wellicht verschillende – percepties van de toenmalige sociale en demografische kwesties vormden. Wat werd er bijvoorbeeld gedacht en uitgedragen onder alleenstaande vrouwen en gescheiden mensen, en onder onkerkelijke en godsdienstig gemengde paren? Om variatie in ‘culturele scripts’ op het spoor te komen, is een analyse van alleen het dominante discours ontoereikend en zijn andere bronnen en methoden nodig, zoals ‘oral history’ en analyse van egodocumenten. Daarnaast blijft de vraag onbeantwoord in hoeverre de normen en waarden die uitgedragen werden in de vertogen ook daadwerkelijk invloed hadden op het demografisch gedrag van individuen.

Terugblikkend kunnen we stellen dat de invloed van onderaf – van de veranderende levensloop op de institutionalisering en ideologisering ervan – er in ieder geval wel was. Het ‘innovatieve’ vruchtbaarheidsgedrag uit het interbellum is nu niet alleen gemeengoed geworden, maar ook normatief verankerd in de verzorgingsstaat en in moderne vertogen rond de keuzebiografie, waarin het idee dat mensen zelf kunnen en willen bepalen hoe ze hun leven plannen en organiseren centraal staat.

HILDE BRAS, RADBOUD UNIVERSITEIT NIJMEGEN

Tames, Ismee, *Besmette jeugd. De kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam: Balans, 2009, 272 blz., ISBN 978 94 6003 017 8).

In *Besmette jeugd. De kinderen van NSB'ers na de oorlog* onderzoekt Ismee Tames, verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), hoe de Nederlandse overheid en samenleving deze kinderen tijdens de periode na de bevrijding tot de late jaren vijftig behandelde. Tames kadert dit onderwerp in een breder onderzoeksperspectief: de wijze waarop kinderen van foute ouders werden gepercipieerd, werpt een licht op de wijze waarop Nederland het oorlogsverleden heeft verwerkt en op de mogelijk veranderende betekenissen van ‘goed’ en ‘fout’ tijdens de oorlog. Voor haar onderzoek maakte zij gebruik van egodocumenten en interviews die zij afnam van kinderen van NSB'ers en van archivalia van organisaties en personen die zich bekommerden om de zorg en maatschappelijke reïntegratie van deze kinderen.

Angst en verwarring domineren de herinneringen van deze ‘besmette’ kinderen aan de bevrijding en naoorlogse jaren. Dat is typisch voor ervaringen die getekend zijn door trauma en slachtofferschap. Na de bevrijding namen enkele voormalige verzetsvrouwen met oprechte bekommernis de coördinatie